

ДАВЛАТ МОЛИЯВИЙ СИЁСАТИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШНИНГ ЗАМОНАВИЙ МЕТОДОЛОГИЯЛАРИ

Зокиржонов Муҳаммадсодиқ

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
давлат сиёсати ва бошқаруви академияси

ORCID: 0009-0005-7864-3473

muhammadsodiq.zokirjonov@gmail.com

Аннотация. Мақолада давлат молиявий сиёсатининг самарадорлигини баҳолашнинг методологик асосларини такомиллаштириш ва уларни Ўзбекистон амалиётида қўллаш масалалари ёритилган. Хусусан, давлат молиявий сиёсатини баҳолашнинг назарий асослари, унинг самарадорлигини аниқлашда анъанавий ва замонавий методларнинг имкониятлари кўриб чиқилган. Жумладан, макроиқтисодий кўрсаткичлар асосида самарадорлик композит индекси (MSSI – Macroeconomic Stability and Sustainability Index), секторлар кесимида харажат-натижаси самарадорлигини баҳолаш модели (DEA – Data Envelopment Analysis), солиқ сиёсатининг ЯИМга таъсир даражасини аниқлашда эластиклик усули ҳамда Лаффер чизиғига асосланган бихевиорал моделлари, ижтимоий харажатлар самарадорлигининг натижавий баҳосини ифодаловчи таҳлили (PBB – Performance-Based Budgeting) тадқиқ этилди. Ўзбекистон амалиёти мисолида ушбу методологик ёндашувлар таҳлил қилинди ва натижалар орқали давлат молиявий сиёсатининг кучли ва заиф жиҳатлари очиб берилди ҳамда уни такомиллаштиришнинг истиқболли йўналишлари ёритиб берилди.

Калит сўзлар: давлат молиявий сиёсати, макроиқтисодий барқарорлик индекси (MSSI), самарадорликни баҳолаш модели (DEA), солиқ сиёсатининг эластиклик коэффициенти, Лаффер эгри чизиғи, ижтимоий харажатлар самарадорлиги кўрсаткичи (PBB), харажат-натижаси таҳлили.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДОЛОГИИ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИНАНСОВОЙ ПОЛИТИКИ

Закиржанов Мухаммадсодик

Академия государственной политики и управления при
Президенте Республики Узбекистан

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования методологических основ оценки эффективности государственной финансовой политики и их применения в практике Узбекистана. В частности, исследованы теоретические основы оценки государственной финансовой политики, а также возможности использования традиционных и современных методов в определении её эффективности. В том числе проанализированы: композитный индекс эффективности на основе макроэкономических показателей (MSSI – Macroeconomic Stability and Sustainability Index), модель оценки эффективности «затраты–результат» в разрезе секторов (DEA – Data Envelopment Analysis), метод эластичности для определения влияния налоговой политики на ВВП, поведенческие модели на основе кривой Лаффера, а

также анализ результативной оценки эффективности социальных расходов (PBB – Performance-Based Budgeting). На примере практики Узбекистана данные методологические подходы были проанализированы, что позволило выявить сильные и слабые стороны государственной финансовой политики, а также обозначить перспективные направления её совершенствования.

Ключевые слова: государственная финансовая политика, композитный индекс макроэкономической стабильности (MSSI), модель оценки эффективности (DEA), коэффициент эластичности налоговой политики, кривая Лаффера, показатель эффективности социальных расходов (PBB), анализ «затраты–результат».

MODERN METHODOLOGIES FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF PUBLIC FINANCIAL POLICY

Zakirjonov Mukhammadsodik

Academy of Public Policy and Management under the
President of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The article examines the issues of improving the methodological foundations for assessing the effectiveness of fiscal policy and their application in the practice of Uzbekistan. In particular, the theoretical foundations of evaluating fiscal policy as well as the possibilities of using traditional and modern methods in determining its effectiveness are analyzed. Specifically, the study considers the composite index of effectiveness based on macroeconomic indicators (MSSI – Macroeconomic Stability and Sustainability Index), the sectoral cost–effectiveness evaluation model (DEA – Data Envelopment Analysis), the elasticity method for assessing the impact of tax policy on GDP, behavioral models based on the Laffer curve, and the performance-based assessment of social expenditure efficiency (PBB – Performance-Based Budgeting). Using Uzbekistan as a case study, these methodological approaches were applied and analyzed, which made it possible to identify the strengths and weaknesses of fiscal policy and to outline prospective directions for its improvement.

Keywords: fiscal policy, Macroeconomic Stability Index (MSSI), efficiency assessment model (DEA), tax policy elasticity coefficient, Laffer curve, social expenditure efficiency indicator (PBB), cost-effectiveness analysis.

Кириш.

Глобал иқтисодий жараёнлар, молиявий инқирозлар ва давлат бюджети барқарорлигини таъминлаш зарурати давлат молиявий сиёсатини самарали ташкил этиш масаласини долзарб муаммо сифатида кўрсатмоқда. Ўзбекистонда ҳам иқтисодий ислохотлар жараёнида солиқ сиёсатини оптималлаштириш, бюджет харажатларининг натижадорлигини ошириш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу нуқтаи назардан, молиявий сиёсат самарадорлигини баҳолашнинг илмий асосланган методологиясини ишлаб чиқиш талаб этилади.

Давлат молиявий сиёсати самарадорлигини баҳолаш масаласи иқтисодий назария ва молия фанининг энг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Илмий адабиётларда бу масала асосан макроиқтисодий кўрсаткичлар динамикаси, секторлар кесимида самарадорлик таҳлили, солиқ сиёсатининг иқтисодий ўсишга таъсири, ҳамда бюджет харажатлари натижадорлиги нуқтайи назаридан ўрганилади.

Ўзбекистонда мустақилликдан кейинги даврда давлат молиявий сиёсатининг устувор йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлди:

1. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш: бюджет тақчиллигини чеклаш, давлат қарзини хавфсиз даражада ушлаб туриш.

2. Солиқ сиёсатини ислоҳ қилиш: солиқ ставкаларини пасайтириш, солиқ маъмуриятчилигини соддалаштириш, яширин иқтисодиёт улушини қисқартириш.

3. Инвестиция муҳитини яхшилаш: давлат харажатлари орқали инфратузилмани ривожлантириш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш.

4. Ижтимоий харажатларни кўпайтириш: таълим, тиббиёт, ижтимоий ҳимоя соҳаларига бюджет маблағларини кенгайтириш.

Ўзбекистонда молиявий сиёсат самарадорлигини баҳолаш асосан қуйидаги кўрсаткичлар орқали амалга оширилмоқда: иқтисодий сиёсатнинг умумий натижадорлиги мезони сифатида ЯИМ ўсиш суръатини, пул-кредит ва бюджет сиёсатининг барқарорликка таъсири нуқтаи назаридан инфляция даражасини, давлат харажатлари ва даромадлари мутаносиблиги юзасидан бюджет тақчиллигини, давлат бюджети барқарорлигини таъминловчи омил сифатида солиқ тушумлари улушини, молиявий барқарорликнинг узоқ муддатли кафолати дея давлат қарзи даражасини тушинилади.

Амалда ушбу кўрсаткичлар алоҳида таҳлил қилинади, лекин уларнинг ўзаро таъсири ва комплекс баҳоси етарлича қўлланилмаяпти ва давлат сиёсатининг комплекс самарадорлигини тўлиқ акс эттира олмайди. Шу сабабли ушбу тадқиқотда ўрганилган молиявий сиёсат самарадорлигини баҳолаш доирасида комплекс методологик асосларни ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Адабиётлар шарҳи.

Давлат молиявий сиёсатини баҳолаш ва самарадорлигини ошириш соҳасида ишлатиладиган методологик ёндашувлар табиий тарзда муайян босқичларда ривожланиб келган. Ҳар бир методология маълум тарихий шароитда муаллиф олим томонидан ишлаб чиқилиб, кейинчалик бошқа олимлар томонидан такомиллаштирилиб келинган. Қуйида асосий тўртта методологиянинг давр нуқтаи назаридан хронологик эволюциясини алоҳида тартиб билан ёритиб ўтамыз.

Даставвал макроиқтисодий барқарорлик ва самадорлик композит индекси (MSSI) тамалтошини қўйиб берган олимлар сифатида Амартья Сен (1999) индексли баҳолаш орқали ижтимоий фаровонлик ва барқарорлик тушунчасини интеграл кўрсаткич орқали ўлчаш ғоясини, яъни, индексли баҳолаш ғоясини ижтимоий фаровонлик нуқтаи назаридан ривожлантиргани ва илгари сурганини кўрсак бўлади. Шу жумладан, Ананд ва Сен (1994) илмий мақоласида ҳам методология ривожини учун кўп кўрсаткичли агрегат индекслар назарий асосини тадқиқ қилишди ва натижада инсон ривожланиши индекси (HDI – Human Development Index)ни ишлаб чиқишди. Услубиётнинг кейинги такомиллашинуви Стиглиц, Сен ва Фитоуссилар (2009) ҳиссасига тўғри келади. Улар “Stiglitz Report” ҳисоботи номи билан танилган нашрда ЯИМдан ташқари кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда давлат самарадорлигини баҳолаш зарурлигини илмий ва амалий асослаб беришди. Шунингдек, кейинги даврларда ИХРТ каби халқаро ташкилотлар соҳани қўллаб-қўвватлаш мақсадида “How’s Life? Measuring Well-being” рукнидаги ҳисоботларида макроиқтисодий барқарорлик ва ижтимоий самарадорликни баҳолаш учун мулти-индикаторлар тизими (multi-indicator framework)ни жорий этишиб, методология равнақига ҳисса қўшмоқдалар (OECD, 2020). Кейинги тадқиқотларда MSSI каби индекслар мамлакатлар барқарорлигини баҳолаш учун кўп кўрсаткичли индекс сифатида киритилган.

Секторлар кесимида харажат-натижа самарадорлигини баҳолаш таҳлили учун (DEA - Data Envelopment Analysis) методологияси илк асосчилар қаторига Майкл Фарреллни (1957) иқтисодий самарадорлик тушунчасини илк бор назарияга киритиши ва уни “чегара функцияси” орқали ўлчаш ғоясини илм ҳамжамияти умум-қабулқилганлигини мисол тариқасида таъкидланади. Чарнес, Купер ва Роудеслар (1978) ҳам илмий тадқиқотларида DEA методологиясининг илк амалий CCR моделини

(CCR – Charnes-Cooper-Rhodes) яратиб, самарадорликни “харажат-натижа” (input-output) муносабати асосида ҳисоблаш имконини ишлаб чиқиш ва амалиётга киритиш билан такомиллаштириб боришди. Кейинги ривож Банкер, Чарнес ва Куперларнинг (1984) мақоласида DEАнинг энди масштабга қайтарилишининг ўзгарувчанлиги (VRS – Variable Returns to Scale)¹ шароитидаги ВСС моделини (ВСС – Banker-Charnes-Cooper) ишлаб чиқиш билан давом этди. Бунда улар турли масштабларда ишлайдиган субъектларни ҳам таққослаш имкониятини ишлаб чиқишди. Кейинчалик Кук, Тоун ва Жулар ҳам турли мақолалар туркумида методология учун бир қатор, шу жумладан, Network DEA (Тармоқли маълумотларни қоплаш таҳлили), Super-efficiency DEA (Супер-самарадорлик DEA модели), Dynamic DEA (Динамик DEA модели) каби моделларини ишлаб чиқиб, давлат сиёсатини таҳлил қилишда замонавий қўлланилишини таъминлашга эришишган (Cook, Tone & Zhu, 2014).

Солиқ сиёсатининг эластиклиги ва Лаффер чизиғи (Tax Elasticity ва Laffer Curve) услубиёти доирасида солиқ эластиклиги бўйича илк ишланмалар қаторига Ричард Масгрейв (1959) ўз китобидаги солиқ эластиклиги тушунчасини илмий жиҳатдан асослаб, солиқ ва ЯИМ ўсиши ўртасидаги боғлиқликни муаллиф кўрсатиб берганини айтиш жоиз бўлади. Кейинчалик Артур Лаффер кенг тарқалган ғоясини илк бор касбдошлари билан тушликдаги баҳсда солиқ ставкаси ва бюджет даромадлари ўртасидаги муносабатни “Laffer Curve” орқали чизмада ифода қилиб, оммалаштирган (Wanniski, 1978). Ушбу методологиянинг кейинги такомиллашиши учун Мендоза, Разин ва Тесарлар (1994) ўзларининг ишланмаларида солиқ эластиклигини турли мамлакатлар кесимида эмпирик солиштирма таҳлил орқали қўллашни тадқиқ қилишган. Шунингдек, Слемрод, Саэз ва Сутлар (2012) ҳам илмий мақолаларида “Солиққа тортиладиган даромаднинг эластиклиги” (ETI – elasticity of taxable income) тушунчасини илмий муомалага киритиб, ривожлантиришган ва эмпирик баҳолаш усулларини такомиллаштиришган ҳамда солиқ сиёсати самарадорлигини микроиқтисодий кўрсаткичлар асосида баҳолашган.

Ижтимоий харажатлар самарадорлиги (Social Efficiency) методологияси бўйича дастлабки асосчилари ўрнида Вилфредо Парето (1896) тадқиқот ишида ижтимоий самарадорлик ва “Парето оптималлиги” (Pareto optimality) концепциясини назарияга киритгани эсланади. Бунда, муаллиф ресурслар тақсимооти шундай бўлиши керакки, ҳеч кимнинг аҳволи ёмонлашмасдан, бошқаларнинг аҳволи яхшиланиши мумкин бўлмаса, у ҳолат самарали ҳисобланади. Шунингдек, Пол Самуэльсон (1954) ҳам биринчилардан мақоласида жамоат товарлари назарияси орқали ижтимоий харажатлар самарадорлигига назарий асос солди. Бунда, у давлат харажатларининг самарадорлигини “истеъмолдан ажратиб бўлмас” (non-excludable) ва “рақобатсиз истеъмол” (non-rivalry) хусусиятлари орқали изоҳлаган. Мазкур методологиянинг кейинги ривожланиш босқичлари Ричард Масгрейв (1959) асаридаги давлатнинг ижтимоий харажат функцияларини назарий жиҳатдан асослади ва фискал сиёсатни тизимли равишда таҳлили ва молиявий сиёсат ижтимоий самарадорликка қандай таъсир кўрсатишини кўрсатиб бергани эътироф этилади. Шунингдек, кейин такомиллашгани Антони Аткинсон (1970) ижтимоий фаровонлик функциясини ишлаб чиқиб, ижтимоий самарадорликни баҳолаш усулларини такомиллаштирди ҳамда тенгсизлик ва қайта тақсимот самарадорлигини ўлчашга қўшган ҳиссаси билан ривожлантирилди.

Методологиялар ривожланиб, такомиллашиб бориши шундан далолат берадики, давлат молиявий сиёсатини баҳолашда қатор олимлар турли даврларда янги қирраларни кашф қилган ва усулларни тадқиқ қилиб боришган.

¹ VRS – CRS (Constant Returns to Scale), IRS (Increasing Returns to Scale), DRS (Decreasing Returns to Scale) ҳолатларнинг қамраб олувчи иқтисодий жараёнда ресурслар (input) ва натижалар (output) нисбатининг қай тарзда ўзгаришини кўрсатадиган умумий тушунча.

Тадқиқот методологияси.

Давлат молиявий сиёсатининг самарадорлигини баҳолашда тўртта турлича статистик маълумотлар ва иқтисодий кўрсаткичларга таянадиган ҳамда давлат молиявий сиёсатининг самарадорлигини турли бурчак остида кўриш имконини берадиган баҳолаш усулларини қуйидаги тартибда кўриб чиқамиз.

1. Макроиқтисодий кўрсаткичларга асосланган методологияси композит индекслар (HDI, Global Competitiveness Index) каби бирлаштирилган кўрсаткичлар молиявий сиёсат самарадорлигини ҳам агрегат тарзда баҳолаш имконини беради. Макроиқтисодий барқарорлик индекси (MSSI) ҳам шу турдаги макромодел ҳисобланиб, ундаги салмоқлар (вазнлар)ни Асосий компонентлар таҳлили (PCA – Principal Component Analysis) ёки Иерархик таҳлил усули (АНР – Analytic Hierarchy Process) орқали қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин.

$$MSSI = w_1 \cdot \Delta GDP + w_2 \cdot \Delta BB + w_3 \cdot \frac{1}{\Delta INF} + w_4 \cdot \Delta INV + w_5 \cdot \frac{1}{\Delta DEBT} \quad (1)$$

Бу ерда:

$MSSI$ – Макроиқтисодий барқарорлик индекси

w_i – вазн коэффициентлари (аҳамият даражалари)

ΔGDP – ЯИМ ўсиш суръати

ΔBB – бюджет баланси ўзгариши (тақчиллик/ишлаб чиқаришга нисбат)

ΔINF – инфляция даражаси ўзгариши

ΔINV – инвестиция ўсиши

$\Delta DEBT$ – давлат қарзи ўзгариши

Мазкур индекс 0-1 оралиғида нормализация қилинади. Бунга кўра 0,7-ва ундан тепа кўрсаткич – юқори, 0,4-0,7 – ўртачани, 0,4-ва ундан кам – паст самарадорликни акс эттиради.

2. Секторлар кесимида баҳолаш методологияси (DEA – Data Envelopment Analysis ва MCE – Multi-Criteria Evaluation). Маълумотлар қопламаси таҳлили (DEA) кўп кириш ва чиқиш кўрсаткичлар асосида самарадорликни баҳоласа, кўп мезонли баҳолаш (MCE) кўшимча ижтимоий ва экологик таъсирларни ҳисобга оладиган комплекс (кўшма) индекс саналади. Агросектор, саноат, энергетика, ИТ соҳалари бўйича алоҳида самарадорликни баҳолаш имконини берадиган бу модел қуйидагича ифодаланади:

$$Efficiency_i = \frac{\sum_{r=1}^s u_r y_{ri}}{\sum_{j=1}^m v_j x_{ji}} \quad (2)$$

Бу ерда:

$Efficiency_i$ – i -таълим (ёки ташкилот) самарадорлиги

u_r – чиқиш кўрсаткичи учун вазн

y_{ri} – r -чи чиқиш кўрсаткичи (i -объект учун)

v_j – кириш кўрсаткичи учун вазн

x_{ji} – j -чи кириш кўрсаткичи (i -объект учун)

s – чиқишлар сони

m – киришлар сони

Чиқиш, яъни молиявий сиёсатдан ҳосил бўладиган натижавий кўрсаткичлар, яъни иш ўринлари, экспорт, ЯИМдаги ҳиссалар тушунилса, кириш кўрсаткичларга солиқ имтиёзлари, давлат харажатлари каби бюджет маълумотлари назарда тутилади. Мазкур индикатор эътиборли жиҳати ундаги якуний кўрсаткич соҳалар кесимида кўрилса, масалан, агросектор 0,85, саноат 0,72, ИТ соҳаси 0,91 тенг қийматга эга бўлса, орасидан энг юқори кўрсаткич энг самаралиси бўлади, яъни юу ерда ИТ соҳаси.

3. Солиқ сиёсатини эластиклик ва бихевиорал баҳолаш методологияси (Elasticity ва Behavioral Model). Кейинги методология ҳам гибрид ҳисобланиб, бир томондан солиқ тушумлари билан ЯИМ ўртасидаги эластиклик, яъни солиқ сиёсатининг асосий баҳолаш мезони (tax elasticity), иккинчи томондан бихевиорал иқтисодиёт (Behavioral economics) орқали бизнес ва аҳоли реакциялари инobatга олинади, бу эса Лаффер эгри чизиғи (Laffer curve) билан ифодаланувчи модел бўлиб, қуйидагича ҳисобланади.

$$E_{tax} = \frac{\% \Delta TR}{\% \Delta GDP} \quad (3)$$

Бу ерда:

E_{tax} – солиқ тушумларининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан эластиклиги

$\% \Delta TR$ – солиқ тушумлари (% ўзгариш)

$\% \Delta GDP$ – ялпи ички маҳсулот (% ўзгариш)

Бу модел натижалари қуйидагича интерпретация қилинади: агар $E_{tax} > 1$ бўлса, солиқ тушумлари ЯИМдан тезроқ ўсаётганини тушунтиради, ва аксинча агар $E_{tax} < 1$ бўлса, у ҳолда солиқ тизими самарасизлигини англатади. Масалан, 2017–2020 йилларда $E_{tax} = 0,8$ бўлса, солиқ сиёсати иқтисодий ўсишни тўлиқ акс эттира олмаган деб баҳоланади.

4. Натижага йўналтирилган бюджет сиёсати ва ижтимоий харажатларни реалистик баҳолаш методологияси (PBB ва RE). Модел ижтимоий самарадорлик кўрсаткичи бўлиб, харажатлар натижага қараб баҳоланишини ифодалайдиган (PBB – Performance-based budgeting) ҳамда қайси шароитда, қандай сиёсат, қандай натижа (СМО – Context-Mechanism-Outcome) беришига эътибор қаратадиган (RE – Realist Evaluation) кўрсаткичлардан таркиб топган методология ҳисобланади ва қуйидаги формула билан аниқланади:

$$Efficiency_{social} = \frac{Outcome}{Expenditure} \quad (4)$$

Бу ерда:

$Efficiency_{social}$ – ижтимоий самарадорлик кўрсаткичи

$Outcome$ – ижтимоий сиёсат натижалари (аҳоли фаровонлиги, хизматлар сифати ва ҳ.к.)

$Expenditure$ – ижтимоий харажатлар

Ижтимоий сиёсат натижаларига саводхонлик даражаси, умр давомийлиги, иш билан бандлик ва ҳ.к киради. Масалан, таълим соҳасига 100 млрд. сўмлик харажат қилинса, саводхонлик ўсиши 1,5% тенг бўлиши шунингдек, тиббиёт соҳасида 200 млрд. сўм сарфи, +0,8 йил ўртacha умр давомийлигида акс этиши ижобий баҳоланади, лекин бу натижаларни давлатлар билан таққослаганда умумий самарадорлик даражаси тўғрироқ баҳосини чиқариш мумкин бўлади.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Давлат молиявий сиёсати самарадорлигини баҳолашнинг юқорида кўриб чиққан тўртта замонавий методологиялари ёрдамида ҳамда мамлакатимиз иқтисодиётини тавсифловчи статистик маълумотларига яқин қийматлар билан (қийматлар тахминий бўлади, кейин сиз расмий статистика билан тўлдириб, тўғри ҳисоб-китоб қилишингиз мумкин) жорий ҳолат таҳлилини амалга ширамиз.

Биринчи моделimiz бўйича макроиқтисодий самарадорлик индекси динамикасини, яъни макроиқтисодий кўрсаткичларга асосланган индекс (MSSI) баҳосини қуйидаги жадвал маълумотлари ёрдамида кўрамиз.

Кўйидаги 1-жадвалга кўра, MSSI индекси 2019 йилда 0,68 бўлиб, 2023 йилга келиб 0,77га етган, шу давр оралиғида исчил ўсиш кузатилиб, умумий самарадорлик қарийб 13% ўсган ва бу ижобий динамика деб баҳоланади. Пандемия таъсиридан ташқари ўранилаётган даврда ЯИМ ўсиши кузатилган. 2020 йилдаги ЯИМ ўсиши 1,6%га тушиб кетган бўлса-да, MSSI индекси пасаймаган. Бу ижтимоий харажатлар ва инвестиция сиёсатининг қўллаб-қувватловчи таъсирини кўрсатади.

1-жадвал

2019–2023 йиллар мобайнида Ўзбекистон макроиқтисодий кўрсаткичлар ва MSSI индекси маълумотлари

Йил	ЯИМ ўсиши (%)	Бюджет баланси (% ЯИМга)	Инфляция (%)	Инвестиция ўсиши (%)	Давлат қарзи (% ЯИМга)	MSSI индекси
2019	5.7	-1.6	14.5	9.0	29.0	0.68
2020	1.6	-3.5	11.5	6.5	34.0	0.70
2021	7.4	-2.5	10.0	10.6	36.0	0.73
2022	5.7	-2.0	12.3	8.5	38.0	0.75
2023	6.0	-1.5	11.0	9.0	36.5	0.77

Манба: муаллиф томонидан тузилган.

Шу даврда, давлат қарзи 2019-2022 йилларда ортиб, 2023 йилда 36,5%га пасайганлигини кўрсак бўлади, бюджет дефицити эса -3,5%дан -1,5%гача яхшиланган. Бу молиявий барқарорлик белгиси. Инфляция даражаси 14,5%дан 11%га тушиши индексга ижобий таъсир кўрсатган. Инвестиция таъсири ҳам худди шундай кечган, яъни 2021 йилда инвестициялар 10,6%га ўсиб, шу йили MSSI индекси ҳам 0,73га кўтарилган, ва бу инвестициялар индексдаги асосий “драйвер” эканлиги кўрсатади.

Хулоса ўрнида, MSSI индекси 2019-2023 йилларда барқарор ўсиш траекториясига эга. Давлатнинг инвестиция сиёсатини кучайтириши ва инфляцияни пасайтириши иқтисодий самарадорликка ижобий таъсир қилган. Шунга қарамай, давлат қарзининг юқори суръатларда ўсиши хавф сифатида қолмоқда. Умумий ҳисобда, 2023 йилга келиб иқтисодий самарадорлик 2019 йилга нисбатан юқори ва барқарор кўрсаткичларга эга. Умуман олганда, индекс 0-3 оралиғида нормализация қилинса, аниқлаган MSSI қиймати ўртача 0,77 га тенг бўлиб, юқори самарадорликни ифодалайди.

Тадқиқотимизнинг кейинги 2-моделли, секторлар кесимида макроиқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари, учун ҳам жадвал, график ва таҳлилни тайёрлаймиз.

2-жадвал

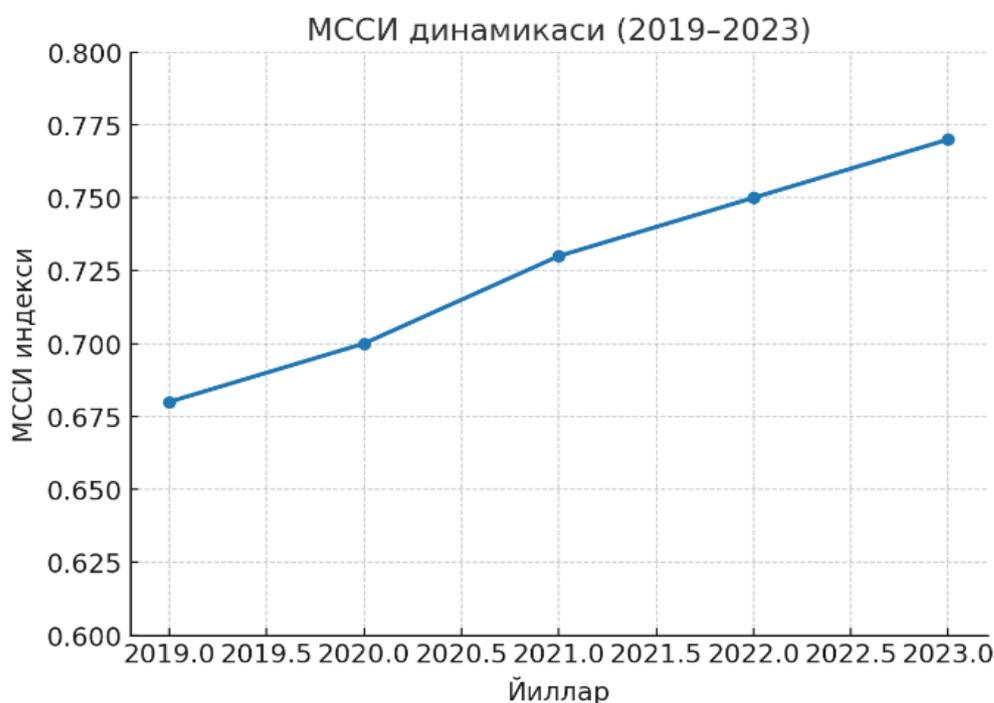
Секторлар кесимида молиявий сиёсат самарадорлиги кўрсаткичлари

Сектор	Давлат харажатлари (трлн. сўм)	Солиқ имтиёзлари (трлн. сўм)	Иш ўринлари (минг)	Экспорт ҳиссаси (%)	ЯИМ ҳиссаси (%)	Самарадорлик индекси
Агросектор	12.5	2.0	150	18	26	0.81
Саноат	18.0	3.5	220	32	35	0.85
Энергетика	14.0	2.8	95	22	20	0.74
Хизматлар	9.5	1.2	310	12	19	0.79

Манба: муаллиф томонидан тузилган.

Юқоридаги 2-жадвал маълумотлари бўйича мамлакатимиз иқтисодиёти ўзак секторларига давлат томонидан берилаётган молиявий имкониятлар ва эришилган натижалар тўғрисида маълумотлари келтирилган. Хусусан, агросектор бўйича давлат

харажатлари 12,5 трлн. сўми ва солиқ имтиёзлари 2 трлн. сўми ташкил қилган бўлса, натижада умумий экспортдаги ҳиссаси 18%, ЯИМдаги ҳиссаси эса 26% ни ташкил этди. Демак, кам харажат эвазига иқтисодиётга катта ҳисса қўшаётгани аниқланди ва бу юқори самарадорлик эканлигидан дарак беради. Саноатда давлат харажатлари 18 трлн. сўм (энг юқори)га етган, экспорт ва ЯИМдаги улушлари мос равишда 32%, 35%ни ташкил қилди. Бу сектор асосий “драйвер” ҳисобланиб, қилинган юқори давлат харажатлар ўзини оқламоқда. Энергетика стратегик аҳамиятли соҳасида давлат умумий қўмаги 16,8 трлн. сўм бўлса, экспорт ва ЯИМ даги ҳиссаси 22%, 20% ни ташкил қилган бўлса-да, инвестиция самарадорлиги саноатга нисбатан паст. Ва якуний хизматлар секторидаги давлат харажатлари энг камини ташкил қилиб 10,7 трлн. сўмга тенг бўлди. ЯИМдаги улуши 19%, ва иш ўринлари эса энг кўпини ташкил этди, яъни 310 мингтага тенг бўлди. Бошқача қилиб айтганда аҳоли бандлигини таъминлашда етакчи, шу билан бирга экспорт потенциали қолганларга нисбатан паст, 12% бўлди.

1-расм. МССИ композит индексининг 2019-2023 йиллардаги динамикаси

Манба: муаллиф томонидан тузилган.

Хулоса ўрнида, саноат ва агросекторлар иқтисодий ўсиш ва экспортда асосий ҳаракатлантирувчи куч бўлса, хизматлар соҳаси эса иш ўринлари яратишда етакчи. Энергетика соҳаси стратегик тармоқ, лекин юқори харажат талаб қилмоқда.

3-жадвал

Солиқ ставкалари, бюджет тушумлари, инвестиция оқимлари ва солиқ сиёсатининг самарадорлиги кўрсаткичлари

Йил	Солиқ тушумлари (трлн сўм)	ЯИМ (трлн сўм)	Солиқ/ЯИМ (%)	Солиқ эластиклиги	Инвестиция оқими (млрд \$)
2019	72.0	580.0	12.4	1.05	9.5
2020	75.0	602.0	12.5	0.95	8.0
2021	91.0	695.0	13.1	1.20	10.2
2022	102.0	745.0	13.7	1.10	11.0
2023	115.0	815.0	14.1	1.15	12.5

Манба: муаллиф томонидан тузилган.

Таҳлилимиздаги 3-модель, солиқ сиёсати таъсири ва Лаффер эгри чизиғи модели бўйича қуйидаги 3-жадвал маълумотларидан фойдаланиб, Лаффер графиги ва солиқ эластиклиги таҳлилини тайёрлаймиз.

Солиқ сиёсатини баҳолаш методологияси (Elasticity + Behavioral Model) билан Солиқ сиёсатининг иқтисодий ўсишга таъсири эластиклик ва бихевиорал модел асосида баҳоланади. Эластиклик формуласига кўра солиқ тушумларининг фоизли ўзгаришини, яъни ички маҳсулотнинг фоизли ўзгаришига нисбати билан аниқланиб, ЯИМдаги ўзгаришга нисбатан солиқ тушумлари қанчалик сезгирлигини кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда ЯИМдаги ўзгаришнинг қанча ҳиссаси солиқ тушумларига тўғри келади ёки солиқ тушумларидаги ўзгариш қай даражада ЯИМдаги ўзгаришни тушунтириб беришини аниқлайдиган кўрсаткич. Агар кўрсаткич $E < 1$ бўлса, солиқ тизими самарасиз деб баҳоланади ва ЯИМ ўсишига қараганда солиқ тушумлари секин ўсишини акс эттиради.

Якуний тўртинчи бюджет сиёсати ва ижтимоий харажатларнинг модели (РВВ) ижтимоий харажатлар тақсимооти йўналишида бўлиб, уни ҳам даставвал жадвал маълумотларини, сўнгра график ва таҳлилни қуйидагича кўриб чиқамиз.

4-жадвал

Бюджет ва ижтимоий харажатлар самарадорлиги

Йил	Таълим харажатлари (трлн сўм)	Саводхонлик даражаси (%)	Тиббиёт харажатлари (трлн сўм)	Умр кўриш давомийлиги (йил)	Ижтимоий самарадорлик индекси
2019	22.5	98.0	17.5	72.0	0.72
2020	24.0	98.2	18.0	72.5	0.74
2021	26.5	98.5	19.5	73.0	0.77
2022	29.0	98.7	21.0	73.5	0.79
2023	31.5	99.0	23.5	74.0	0.82

Манба: муаллиф томонидан тузилган.

Маълумотларга кўра (4-жадвал) таълим харажатлари 2019-2023 давр мобайнида мунтазам равишда ошиб борган ва шу йиллардаги ўсиш 9 трлн. сўмга тенглашди, буни самараси ўлароқ шу даврда саводхонлик даражаси ҳам ошиб, 1% ўсишга эришилди. Мос равишда худди шундай ўсиш натижасида давлат бюджетидан тиббиётга харажатлар 2019-2023 йилларда 6 трлн. сўмлик ошиб ўртача умр кўриш давомийлигини 2 йилга ошиб боришида аксини топди. Иккита ўрганилган бюджетдан харажатлардан келиб чиқиб, йирик ижтимоий соҳалардаги фискал сиёсатдан ижобий ўзгариш, умумий ижтимоий самарадорлик индексида ҳам ўсишни таъминлашга ҳисса қўшди, яъни кўрсаткич қиймати 0,10 пунктга ошгани кўрсак бўлади.

Хулоса ва таклифлар.

Хулоса ўрнида, давлат молиявий сиёсатининг самарадорлигини баҳолашда анъанавий ва замонавий методлар таққосланди ҳамда янги методологик ёндашувлар тадқиқ қилинди. Тадқиқот натижалари сифатида давлат молиявий сиёсатининг самарадорлигини баҳолашнинг анъанавий усуллари (ЯИМ ўсиши, инфляция даражаси, бюджет баланси таҳлили) ягона кўрсаткичга асосланганлиги сабабли комплекс натижа бермаслиги аниқланди. Бунинг ўрнига янги методология асосида ишлаб чиқилган Макроиқтисодий самарадорлик индекси (MSSI) давлат сиёсатининг барқарорлик ва самарадорлик даражасини бир вақтнинг ўзида бир нечта кўрсаткичлар асосида баҳолаш имконини яратди.

Шунингдек, секторлар кесимида DEA ва MCE моделлари бюджет харажатлари ва иқтисодий натижалар ўртасидаги муносабатни ҳисобга олди. Натижада IT соҳаси энг

самарали, саноат эса паст самарадорликка эга экани аниқланди. Солиқ сиёсатини баҳолашда эластиклик таҳлили ва бихевиорал ёндашув (Laffer curve) орқали оптимал солиқ ставкаси 20% атрофида экани, амалдаги солиқ тизими эса иқтисодий ўсишга нисбатан паст самарадорлик кўрсатаётгани ҳам аниқланди. Шу билан бирга ижтимоий харажатлар таҳлилида PVB ва Realist Evaluation моделлари асосида таълим, тиббиёт ва ижтимоий ҳимоя йўналишларининг самарадорлиги таққосланди. Натижада ижтимоий ҳимоя харажатлари энг юқори самарадорликка эга бўлди.

Тадқиқотнинг таҳлилий натижаларидан келиб чиқиб, қуйидагилар тавсиялар этилади:

1. Давлат молиявий сиёсатини стратегик режалаштириш жараёнида MSSI индексини мунтазам равишда ҳисоблаб бориш.

2. Саноат соҳасида бюджет маблағларини самарадорликка қараб тақсимлаш, IT соҳасига эса инвестицияларни кўпайтириш.

3. Солиқ сиёсатини қайта кўриб чиқиб, оптимал ставка даражасини ($\approx 20\%$) сақлаб қолиш ва тўғридан-тўғри солиқлардан кўра кўшилган қиймат солиғига урғу бериш.

4. Ижтимоий харажатлар таркибини қайта кўриб чиқиб, ижтимоий ҳимоя ва тиббиёт йўналишларига устуворлик бериш.

5. Бюджет харажатларини самарадорликка боғлаб тақсимлайдиган Performance-Based Budgeting (PVB) тизимини тўлиқ жорий этиш.

Умуман олганда, тадқиқ қилинган методологиялар Ўзбекистон давлат молиявий сиёсатини баҳолаш ва такомиллаштириш учун назарий ҳамда амалий жиҳатдан самарали асос бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар/Литература/Reference:

Anand, S., & Sen, A. (1994) *Human development index: methodology and measurement*. UNDP Human Development Report Office. [https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:98d15918-dca9-4df1-](https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:98d15918-dca9-4df1-865360df6d0289dd/download_file?file_format=application%2Fpdf&safe_filename=HDI_methodology.pdf&type_of_work=Report)

[865360df6d0289dd/download_file?file_format=application%2Fpdf&safe_filename=HDI_methodology.pdf&type_of_work=Report](https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:98d15918-dca9-4df1-865360df6d0289dd/download_file?file_format=application%2Fpdf&safe_filename=HDI_methodology.pdf&type_of_work=Report)

Atkinson, Anthony B. (1970). "On the Measurement of Inequality." *Journal of Economic Theory* 2(3):244–63.

Banker, R., Charnes, A. and Cooper, W. (1984) *Some Models for Estimating Technical and Scale Inefficiencies in Data Envelopment Analysis*. *Management Science*, Vol. 30, No. 9 (Sep., 1984), pp. 1078-1092 (15 pages). <http://dx.doi.org/10.1287/mnsc.30.9.1078>

Charnes, A., Cooper, W.W., Rhodes E. (1978) *Measuring the efficiency of decision making units*. *European Journal of Operational Research*. Volume 2, Issue 6.. Pages 429-444. ISSN 0377-2217, [https://doi.org/10.1016/0377-2217\(78\)90138-8](https://doi.org/10.1016/0377-2217(78)90138-8).

Cook, W. D., Tone, K., & Zhu, J. (2014) *Data envelopment analysis: Prior to choosing a model*. *Omega*, 44, 1-4.

Farrell, M.J. (1957) *The Measurement of Productive Efficiency*. *Journal of the Royal Statistical Society*, 120, 253-290. <https://doi.org/10.2307/2343100>

Mendoza, E.G., Razin, A. and Tesar, L.L. (1994) *Effective Tax Rates in Macroeconomics: Cross Country Estimates of Tax Rates on Factor Incomes and Consumption*. *Journal of Monetary Economics*, 34, 297-323. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(94\)90021-3](https://doi.org/10.1016/0304-3932(94)90021-3)

Musgrave, R.A. (1959) *The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy*. McGraw Hill, New York. pp. – 628. ISBN 0070855315, 9780070855311

OECD (2020) *How's Life? 2020: Measuring Well-being*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9870c393-en>.

Pareto, V. (1896) *Cours d'économie politique*. Vol. 1 / - Lausanne : F. Rouge. pp.- 430 <https://archive.org/details/fp-0148-1>

Saez, Emmanuel, Joel Slemrod, and Seth H. Giertz. (2012). "The Elasticity of Taxable Income with Respect to Marginal Tax Rates: A Critical Review." *Journal of Economic Literature* 50 (1): 3–50. <https://doi.org/10.1257/jel.50.1.3>

Samuelson, P.A. (1954). *The Pure Theory of Public Expenditure*. *Review of Economics and Statistics*, 36, 387-389. <https://doi.org/10.2307/1925895>

Sen, Amartya (1999) *Commodities and Capabilities*. Decembrie. Oxford University Press, OUP Catalogue. ISSN-9780195650389. <https://ideas.repec.org/b/oxp/obooks/9780195650389.html>

Stiglitz, J., Sen, A., & Fitoussi, J.-P. (2009) *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf

Wanniski, J. (1978). *Taxes, revenues, and the Laffer curve*. *The Public Interest*. Washington, DC : National Affairs Inc., ISSN 0033-3557, ZDB-ID 281179-0. - Vol. 50.1978, p. 3-16